

Galambos
Ádám

A kereszténység Auschwitz után*

A szembenézés kérdése

A *Kísérlet*¹ című film alapjául az 1971-es, hírhedt stanfordi börtönkísérlet szolgált. Egy börtönt modelleztek, amelyet megfigyelőkamerákkal szereltek fel, és a kísérlet célja az agresszív viselkedés kialakulásának vizsgálata volt. Két héten keresztül húsz férfi játszotta el a börtönőrök és a rabok szerepét. A rabok el voltak zárva, az őrök pedig azt az utasítást kapták, hogy fizikai erőszak nélkül próbáljanak meg rendet tartani. A résztvevők közül bárki bármikor kiléphetett, de a szereplőknek fizetett díjat ebben az esetben nem vehette fel. Az eredmény megdöbbentő volt. Annak ellenére, hogy a résztvevők nem kaptak utasítást arra, hogy térjenek el etikai normáiktól, az eredmény azt mutatta, hogy a kiosztott szerepek hatására az agresszió ugyanabban a mértékben jelentkezett, mint a valódi börtönéletben. Ez világosan jelzi, hogy a külső hatások változására az ember milyen könnyen elfordul addig biztosnak hitt erkölcsi elveitől. A kísérletet a tervezett időtartamhoz képest hamarabb be kellett fejezni, ugyanis az agresszivitás kezdett vészesen eluralkodni. Kialakult a „jó börtönőr” és a „bűnös elítelt” szerepe, valamint az a belső kényszer, amely ezeket a szerepeket érvényre juttatja.

A kereszténység közelmúltja, azon belül is a holokauszt valami hasonlót mutat. A keresztény felekezetek bármennyire is a Szentírás alapján identifikálják magukat, az egyháztörténet során – így a soa időszakában is, vagyis megváltozott környezetben, hasonlóan a fenti kísérlethez – az egyház is képes véteni a Szentírás egyértelmű szava ellen és elfordulni saját tanításának lényegétől, a szeretet parancsától.

Múltunkhoz ugyanis nemcsak azok neve – mint például Apor Vilmos győri katolikus püspök, Sztéhlo Gábor evangélikus lelkész vagy Dietrich Bonhoeffer német teológus – tartozik hozzá, akik egy embertelen korban emberek tudtak maradni, hanem az is, hogy a történelmi keresztény felekezetek, sőt igaz emberek képviselői is bár különböző indoklással, de megszavazták az első és a második zsidótörvényt is a magyar Országgyűlésben. Evangélikusként a hitüket képviselőikön túl szembe kell néznünk a kor egyházi vezetőinek mai szemmel vállalhatatlan kijelentéseivel is, így többek között azzal, hogy Raffay Sándor evangélikus püspök az első zsidótörvényről szóló parlamenti vita során hozzászólásában azt hangsúlyozta, hogy a zsidótörvényre szükség van, és egy ilyen jellegű törvény megalkotásától csakis akkor lehetne eltekinteni, ha a zsidók megváltoztatnák „módszereiket” és magatartásukat (lásd K. FARKAS 1999).

A soa időszaka mély fájdalmat jelent mindannyiunk számára. Bármennyire is voltak, akik palástot, papi ruhát használva kiálltak embertársaikért, keresztleveleket állítottak ki, hogy segítsenek zsidó testvérükön, bármennyire is tanúsítják feljegyzések, hogy nem egy templomban vagy környezetében bújtattak zsidókat, mégis meg kell állapítanunk: a felszólalás valódi, együttes hangja elmaradt. Kezdeményezés indult ugyan egy – katolikus,

* Az ELTE *Bevészt nevek* című konferenciáján elhangzott beszéd szerkesztett változata.

¹ *A kísérlet (Das Experiment)*. Rendező: Oliver Hirschbiegel. 2001.

református és evangélikus – templomokban felolvasandó körlevél elkészítésére, amelyben határozottan kijelentik, hogy az antiszemitizmustól nemcsak hogy elfordul az egyház és annak népe, de a bűnös eszmék követőit nem tudja saját tagjainak tartani. Az Isten ígétől való elfordulás jele, hogy a levél érvényre juttatásáért küzdőknek szembesülniük kellett azzal, hogy mindebből egyházpolitikai kérdés lett, de nem olyan, mint amilyenre elsősre gondolnánk. A katolikus püspökök ugyanis azzal akasztották meg a folyamatot, hogy a kezdeményezés fókusz helyett az lett a kérdés, lehet-e a protestánsokkal közös levelet kiadni. Végül úgy döntöttek, hogy nem lehet. Így az egész kútba esett, hiszen a közös fellépés, az egyház társadalmi nyomást gyakorló együttes kontrollja elmaradt. Voltak próbálkozások egyes templomokban, a felekezetekben külön-külön, de ezek erőtlen kísérletek maradtak.²

A keresztény felekezeteknek nemcsak felelősségük a múlttal való szembenézés, hanem hitelveikből következően – bármennyire nehéz is véghezvinni – kötelezettségük is. A soát követő időben láthattuk, hogy miként születnek egyházi dokumentumok, deklarációk, nyilatkozatok, amelyek azt célozzák, hogy a kereszténységgel összeegyeztethetetlen, a gyakorlatban mégis megvalósult magatartást milyen szemlélettel közelítse meg és értelmezze az egyház. A teológiai gondolkodásban Auschwitz után a szenvedésteológiai megközelítés más hangsúlyt kapott. Hiszen Auschwitz után – úgy, ahogyan az egyének, az államok és a társadalmak – az egyház sem kerülhette meg a saját, önmagára irányuló, tanításából következő és a múltban éppen tanait megtagadó magatartásával való szembenézést. Az egyes embereket önvizsgálatra hívó egyház így találkozott szembe saját önvizsgálatának, teológiájának és a hit képviselőinek kérdéseivel, amelyeket ha a Szentírásra vezetünk vissza, akkor egyedül a megbocsátásban és Isten gondviselő szeretetében bízhatunk.

Nyilatkozatok

A II. vatikáni zsinat *Nostra aetate* kezdetű, az egyház és a nem keresztény vallások viszonyáról szóló 1965. évi nyilatkozatában többek között ezt olvassuk: „...mindenki ügyeljen arra, hogy sem a hitoktatásban, sem Isten ígétének hirdetésében ne tanítsanak semmi olyat, ami nem egyeztethető össze az evangéliumi igazsággal és Krisztus szellemével. Ezen kívül az Egyház – mely elutasít minden üldözést, bárkit is érjen – megemlékezvén a zsidókkal közös örökségről, nem politikai megfontolásoktól, hanem evangéliumi vallásos szeretettől indítva fejezi ki sajnálatát a gyűlölet, az üldözések és az antiszemita megnyilvánulások miatt, bármikor és bárki részéről érték a zsidókat.” Majd később ugyanebben a nyilatkozatban ezt olvassuk: „Nem hívhatjuk segítségül Istent, mindenek Atyját, ha nem tekintünk testvérnek bizonyos embereket, akik pedig Isten képmására vannak teremtve. Az ember kapcsolata az Atya Istennel és az ember kapcsolata az embertestvérekkel oly szorosan összetartozik, hogy az Írás azt mondja: aki nem szeret, nem ismeri Istent (1Jn 4,8). Nincs tehát alapja semmiféle elméletnek vagy gyakorlatnak, mely ember és ember, nép és nép között diszkriminál az emberi méltóság és a belőle fakadó jogok tekintetében. Ezért az Egyház – mint Krisztus lelkületétől idegen dolgot – elítéli az emberek faj, bőrszín, társadalmi helyzet vagy vallás alapján történő bármilyen diszkriminációját.”³

A fenti dokumentum megerősítéséről, valamint az ebből következő, vallások közötti párbeszédéről olvashatunk *A kereszténység és a vallások* című, a Nemzetközi Teológiai Bizottság Rómában elfogadott, 1996 szeptemberében aláírt dokumentumában is, mely többek között megfogalmazza, hogy „mélyebben, a kimondatlan dolgok síkján,

² A magyarországi felekezetek holokauszt idején vállalt szerepéről meghatározó műnek tekinthető SZENES 1986 és KOCSOR-LÁSZLÓ 2008.

³ A *Nostra aetate* nyilatkozat.

a vallásközi párbeszéd valójában az Isten képmására teremtett lények közötti találkozás, bár ezt a képmást elhomályosítja bennünk a bűn és a halál” (SZÉCSI 2007, 109. o.). Ugyanennek a bizottságnak az 1999. évi dokumentuma azonban továbbmegy ennél, és már címében is viseli a megállapítást: *Az egyház és a múlt bűnei*. Ebben az írásban nagy hangsúlyt kap, hogy II. János Pál pápa visszamenőleg bocsánatot kért a zsidóság ellen a történelem folyamán elkövetett bűnökért. Ugyanitt a pápa arra szólítja fel az egyházat, hogy eleven lelkiismerettel vállalja gyermekei bűnét, valamint segítse hozzá őket a megbánáshoz. Kitér a felelősség kérdésére is: „...a hangsúly mindenekelőtt azon van, hogy a ma egyházának felelősséget kell vállalnia a múlt bűneiért.”⁴

Így jut el a dokumentum gondolatmenete a következőkig: „...s bár a keresztényi ruhát magunkra öltöttük, szüntelenül vétkezünk és elfordulunk Istentől. Most ebben az új kérdésben – bocsásd meg bűneinket – visszatérünk hozzá, mint a tékozló fiú, és ahogy a vámos tette, mi is elismerjük előtte, hogy bűnösök vagyunk. Kérésünk vallo-mással kezdődik, amelyben egyszerre valljuk meg saját nyomorúságunkat és az ő irgalmasságát.”⁵

Számos katolikus, evangélikus vagy református nyilatkozatot idézhetnék még. Álljon itt egy részlet az 1994. évi, a holokauszt 50. évfordulójára írt, magyarországi vonatkozású ökumenikus nyilatkozatból: „A XX. század legnagyobb szegényének tartjuk százazrek életének kioltását, pusztán származásuk miatt. A fájdalmas események évfordulóján tisztelettel adózunk az áldozatok emlékének. A holokausztot – a Szentírás tanítása alapján – mindnyájan égbekiáltó bűnnek tartjuk. Olyan bűnnek, ami megterheli történelmünket és közösségeinket, és a megemlékezésen túl az engesztelés kötelezettségét sürgeti.” (BRAHAM 2001, 14. o.)

A fenti nyilatkozatok talán jelzik, hogy az elmúlt hetven évben elkezdődtek olyan folyamatok, amelyek a felekezetek saját múltjukkal való szembenézését erősítik, azonban azt is látnunk kell, hogy a nyilatkozatok megfogalmazása sokszor nehézkes, és azoknak a hétköznapi gyakorlatban való megvalósításár tett törekvések alig tapasztalhatók. Bármennyire is erőteljes, néhol határozott kijelentésekkel találkozunk, ezek a legtöbb esetben nem bírnak átütő erővel.

Hol volt Isten Auschwitzban?

„Hol volt Isten Auschwitzban?” – tesszük fel sokszor a kérdést. Mintha magunkat megkerülve vagy tisztára mosni akarva őt akarnánk hibáztatni az elkövetett bűnökért. Hol volt Isten Auschwitzban? Vállalható válasz lehet az a történet, amelyet egy lágerben jegyeztek fel: „A villanyárammal feltöltött kerítésen egy fiatal fiú megégett holtteste függ. Megkérdezi valaki a menetből: hol van ilyenkor Isten? A sorban baktató egyik ember rámutat a fiúra: ott van Isten.”

Fontos megemlíteni Johann Baptist Metz német teológus álláspontját. Egy nyilvános dispután megkérdezték tőle: „Tudnak-e imádkozni a keresztények a soa után?” Ő így válaszolt: „Azért tudnak imádkozni Auschwitz után, mert Auschwitzban is folyt imádság a zsidó áldozatok énekében, a zsidó áldozatok imádságában.”⁶

Egyetérthetünk a teológus felvetésével. Ahhoz, hogy egy keresztény önmagát *keresztényként* identifikálja, nemcsak őszintén szembe kell néznie egyháza múltjával, így bűneivel is, hanem ebből merítve, alázattal szükséges

⁴ *Az egyház és a múlt bűnei*. A Nemzetközi Teológiai Bizottság dokumentuma. <http://uj.katolikus.hu/konyvtar.php?h=132>.

⁵ Uo.

⁶ Johann Baptist Metz nyilvános beszélgetése 1968-ban Münsterben került sor Milan Machovec cseh filozófus és Karl Rahner SJ német szerzetes, katolikus teológus társaságában. A beszélgetés végén Machovec felidézte Adorno kijelentését (Auschwitz után nincsenek többé költemények), és ő tette fel az idézett kérdést Metznek.

a másikban felfedeznie felebarátját, testvérét. Jézus Krisztus egyenes tanítása a hit kérdésében radikális és világos: „Nem mindenki megy be a mennyek országába, aki ezt mondja nekem: Uram, Uram, hanem csak az, aki cselekszi az én mennyei Atyám akaratát.” (Mt 7,21)

A náci Németországban Hitler ellen egy merénylet készült. Ennek egyik kitervelője és szervezője egy teológus és etikatanár, Dietrich Bonhoeffer volt. Számos esetben felszólalt és lázított az egyházat is elárasztó romboló és gyilkos ideológia ellen. Egyik beszédében kifejtette, hogy a másik ember élete nem Jézus által értendő és tisztelendő, hanem ahhoz még a Megváltó sem szükséges, hiszen a teremtettségéből adódóan – abból, hogy Isten saját képére teremtette az embert –, egyértelmű a következtetés: minden emberélet vesztét vagy megrövidülését okozó nézet elítélendő, hiszen az ember önmagában tekintve Isten olyan teremtménye, amelynek ezáltal tisztelete és joga van az élethez.

Sokan azóta is csak azt a kérdést hangoztatják, hogy hol volt Isten Auschwitzban. Azonban a fentiek alapján a kérdés számunkra sokkal inkább az: *hol volt az egyház, valamint az ember, az ember embersége Auschwitzban?* És ebből jelen korunk generációi és a jövő nemzedékek számára egyenesen következik a kérdés: *hol van most?* Azaz ahogy a Genézis könyvében olvasható Kain és Ábel történetéből sem Isten holléte derül ki, nem tér- és időbeli meghatározottsága áll a középpontban, hanem az ember szabad akaratából fakadó bűnös döntése és annak következménye, ugyanúgy a soa és a jelen kérdéseinek vonatkozásában is mind az egyház, mind a humánus oldaláról hasonló nézőpontváltással és hangsúlyeltolódással kell számolnunk. Nem arra van szükség, hogy a lelkiismeretünk megnyugtatása érdekében megpróbáljuk tompítani a történetek következményeit vagy háritani a felelősségünket, hanem arra, hogy szembenézzünk a nekünk szegezett kérdéssel, amelyet Kainnak tett fel az Úr: „*Hol van a te testvéred?*” Erre Kain az alábbi választ adta: „*Talán őrizője vagyok testvéremnek?*” (1Móz 4,9) – ám a történetből már tudjuk, hogy addigra megölte egyetlen testvérét.

Többen úgy fogalmazzák, hogy a holokausztban a zsidóság halt meg. A teológiai gondolkodáson belül azonban egyre erőteljesebb az a megközelítés, amely a kereszténység és a humánus kudarcát vagy egyenesen halálát olvassa ki az eseményekből. Nem marad ugyanis más magyarázat arra, hogy miként vált lehetségessé, hogyan történhetett meg, hogy az emberek és köztük a hívő emberek saját hitükkel meghasonlott módon szembefordultak, a testvérszeretet és a könyörület Isten által rendelt gyakorlásától elfordultak. Sokféle magyarázatot, mentséget, kibúvót ismerünk, de ha a leplezetlen valósággal kíméletlen őszinteséggel szembenézzünk, egyik sem ad megnyugvást. A valóság más. A valóság bűnvallásért, bocsánatkérésért, alázatért és emberségért kiált. Ezáltal igazat adhatunk Dietrich Bonhoeffernek, aki így fogalmaz: „A kegyelem hirdetésének is megvannak a határai. A kegyelmet nem lehet annak hirdetni, aki nem ismeri fel, nem különbözteti meg, vagy nem vágyik rá (...) Az a világ, amelynek a kegyelem csupán jó üzletként van odavetve, rá fog unni, és nemcsak lábbal tapos a Szentre, hanem azokat is szét fogja tépni, akik azt ráerőltetik.” (METAXAS 2014, 281. o.)

Ezek alapján eljutunk ahhoz a kérdéshez, hogy mi, az első, a második, a harmadik vagy a negyedik generáció; zsidók, keresztények, nem vallásosak; magyar vagy más országból származók tudjuk-e – és ha igen, hogyan – Auschwitz utáni embernek, egyháznak vagy társadalomnak tekinteni magunkat. Olyanoknak, akiknek nemcsak meg kell válaszolnunk a testvérszeretet ősi kérdését, hanem rá kell ébrednünk arra, hogy maga a kérdés is identitásunk része. Avagy mi is – Kainnal – megpróbáljuk a múltat megkerülni vagy elhessegetni, magunkat tisztára mosni, felelősséget háritani, mindig más bűnbakot keresni, azaz torz lelkű, hamis, gyökértelen emberré válni. Roppant súlyos felelősség Auschwitz után keresztényként élni.

A szembenézés mint lehetőség

A szembenézés lehetősége, hogy kritikusan, de a kritika építő jellegével merjük vállalni múltunkat, azaz fel merjük tenni a számunkra nehéz, feldolgozásra váró kérdéseket is. Johann Baptist METZ ezt teszi. „Meg lehet-e bízni a rémületünkben, a bűnvallomásunkban – amiatti szégyenünkben, hogy Auschwitznak hátat fordítva éltünk és imádkoztunk? Meg lehet-e bízni abban, hogy iszonyattal tölt el a náci gyilkos zsidóellenességével titokban vagy egyenesen nyíltan vállalt cinikosságunk, abban, hogy megrémiszt, mennyire részvéttelenül taszítottuk halálos magányba a zsidó népet és azt a néhány embert, aki a pártjukra állt közülünk? (...) Megbízhatunk-e saját keresztény teológiánkban, abban, hogy végre megtanulta a leckét, hogy most már óvatosan bánik azzal a rejtett antiszemitizmussal, amely nem nyers rasszizmusként veti fel a fejét a teológián belül, (...) azzal az antiszemitizmussal, amely kezdettől fogva lényegileg hozzátartozó kísértésként ólálkodott a keresztény teológia körül? Megváltoztatta-e kereszténységünket, hogy emlékezünk Auschwitzra? Valóban Auschwitz utáni egyház vagyunk-e? Vagy ma is olyan keresztények, olyan egyház vagyunk, amilyen tegnap voltunk?” (2008, 58–59. o.)

Ugyanakkor óhatatlanul megfogalmazódik az ezzel párhuzamos kérdés is: ma is olyan emberek, olyan társadalom vagyunk-e, amilyen tegnap voltunk? Tanulunk-e múltunkból, és felismerjük-e az esetekért, a nélkülözőkért, az üldözött cigány, zsidó, keresztény és nem vallásos testvéreinkért való kiállás felelősségét? Ennek vonatkozásában egyetérthetünk Paul TILLICH teológussal, aki így fogalmaz: „Kollektív bűn nincs. De az emberiségnek van közös sorsa, amely bizonyos csoportokban sajátos sorssá válik, anélkül azonban, hogy megszűnne egyetemessége. Minden egyed részesedik ebben a sorsban, és nem vonhatja ki magát alóla.” (1996, 282. o.)

A fentiek tudatában megfogalmazhatjuk, hogy az egyházak, felekezetek és a hívek akkor teljesítik be Isten törvényét, ha napról napra megküzdenek azzal, hogy az általuk képviselt nem rendelhető alá szekuláris politikai vagy ideológiai szempontoknak. Amennyiben a múltban az egyház saját „politikáját”, azaz a Szentírást követte volna, akkor éppen a múlt terhe nem nyomná „lelkét” és jelenét.

Az ELTE második világháborús emlékműve – szinte láthatatlan jelenlétével – ezért is válik különösen fontos szimbólummá. Ugyanis ahogy az ELTE épületeit körülveszi az emlékezet, úgy az egyházat is körül kellene vennie és át kellene hatnia a saját önvizsgálatának. A 20. század tapasztalatai után az Auschwitz utáni egyház 21. századi feladata nemcsak a bűnbánat, a párbeszédre való nyitottság és az alázat gyakorlása, hanem a Szentírás tanításának cselekvő formában történő komolyan vétele is. Ez pedig a szabadságban és annak felelősségében nyilvánul meg. Az ember ugyanis attól válik a szó igaz értelmében emberré, ha tudatosítja: saját embersége a másik emberségének és ezáltal szeretetének felismerésével és gyakorlásával kezdődik. Azzal, amit Schweitzer József nyugalmozott országos főrabbi így fogalmazott meg: „Az istenorca hordozói nem gyűlölködhetnek egymással.” (GALAMBOS 2013, 11. o.) Az Auschwitz utáni egyház

feladata, hogy a fentieket megélve forduljon szembe közelmúltjával, hiszen ezáltal tud visszatérni rendelt küldetéséhez. Valahogy úgy, ahogy Varga Mátyás költő, bencés szerzetes imádságában (GALAMBOS 2014, 13. o.) megfogalmazza:

a papír széle megégett, urunk,
könyvünkben nem változtak
az imák. de kezünk azóta kormos
a lapozáskor.
a feledés ott sújt le ránk, ahol
csak akarjuk. ne vess meg ezért.
ne vess ki. majd. ott. akkor. ámen.

Felhasznált irodalom

- A II. Vatikáni Zsinat Nostra aetate kezdetű nyilatkozata az Egyház és a nem keresztény vallások kapcsolatáról.* <http://uj.katolikus.hu/konyvtar.php?h=9>. (Megtekintés: 2014. november 12.)
- Az egyház és a múlt bűnei. A Nemzetközi Teológiai Bizottság dokumentuma. 2009. *Magyar Katolikus Püspöki Konferencia*, <http://uj.katolikus.hu/konyvtar.php?h=132>. (Megtekintés: 2014. november 12.)
- BRAHAM, Randolph M. 2001. Magyarország keresztény egyházai és a holokauszt. In: uő (szerk.): *Tanulmányok a holokausztról*. 1. köt. Balassi Kiadó, Budapest. 9–37. o. Web: http://www.multesjovo.hu/en/aitdownloadablefiles/download/aitfile/aitfile_id/2460/. (Megtekintés: 2014. november 12.)
- GALAMBOS Ádám (szerk.) 2013. *Ámos Imre és a 20. század*. Corvina Kiadó – Luther Kiadó, Budapest.
- GALAMBOS Ádám (szerk.) 2014. *Imák Auschwitz után*. Luther Kiadó, Budapest.
- GANTER B. Eszter – RÉTI Péter 2009. *Az eltűnt hiány nyomában*. Nyitott Könyvműhely, Budapest.
- K. FARKAS Claudia 1999. Zsidótörvények – egy egyházi ember szemével. In: Fazekas Csaba (szerk.): *Fiatal egyháztörténészek írásai*. Miskolci Egyetem BTK Újkori Magyar Történelmi Tanszék, Miskolc. Web: <http://mek.niif.hu/02000/02082/html/farkas.htm>. (Megtekintés: 2014. november 12.)
- KOCSOR Judit – LÁSZLÓ Klára (szerk.) 2008. *Különbéke. Embermentők és túlélők beszélgetései a holokausztról*. Bencés Kiadó, Pannonhalma.
- METAXAS, Eric 2014. *Bonhoeffer – pásztor, mártír, próféta, kém*. Immanuel Kiadó, Budapest.
- METZ, Johann Baptist 2008. *Memoria passionis*. Vigilia Kiadó, Budapest.
- RITZNER, Carol – SMITH, Stephen D. – STEINBELDT, Irena (szerk.) 2009. *A holokauszt és a keresztény világ*. Egyházfórum – Balassi Kiadó, Budapest.
- SZABÓ András 2005. *Auschwitz. Katarzis a teológiában*. Luther Kiadó, Budapest.
- SZÉCSI József (szerk.) 2007. *A holokauszt nem teológiai véletlen*. Keresztény–Zsidó Társaság, Budapest.
- SZENES Sándor 1986. *Befejezetlen múlt. Keresztények és zsidók, sorsok*. Magánkiadás, Budapest.
- TILlich, Paul 1996. *Rendszeres teológia*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Vigilia*, 79. évf. 2014/3.

Galamboş Ádám az Asztali Beszélgetések Kulturális Alapítvány elnöke, az Magyarországi Evangélikus Egyház Gyülekezeti és Missziói Osztályának gyülekezeti és gyermekreferense, az MEE hírportáljának újságírója.

